

Kiemelkedések a természeti környezetre utaló településnevekben*

KOVÁCS ÉVA

1. A természeti környezetre utaló településeknevek szemantikai kategóriáit vizsgálva egyre több ismeretet szerezhetünk erről a kevésbé kutatott névtípusról. A vizek, víznevek (2021), valamint a növénynevek településnevekben betöltött jelentős szerepének tanulmányozása (2023) után jelen tanulmányomban a természeti környezetre utaló településneveknek a hegynyelvekkel, illetve a hegyrajzi köznevekkel való kapcsolatát vizsgálom. Arra szeretnék rámutatni, hogy a kiemelkedések és azok nevei milyen szerepet tölthettek be a településnév-típus létrejöttében, illetve ezek mikor, milyen formában vannak jelen a korai ómagyar kori településnevekben.

A kiemelkedések neveinek és a településneveknek a viszonya a korábbi kutatások során kevésbé kapott figyelmet, habár a kiemelkedéseket megjelölő köznevekről, illetve egyes hegynyelvek etimológiai hátteréről olvashattunk már korábban is. HEFTY GYULA ANDOR (1911) például a teljes magyar nyelvterületről kísérelte meg feltárni — a völgyet jelentő szavak mellett — a kiemelkedéseket megjelölő közneveket: vizsgálta a földrajzi köznevek által jelölt térszíni formák jellemző jegyeit, az eredetüket, valamint a használati körüket, RESZEGI KATALIN szűkebben a hegyrajzi köznevekről adott részletes áttekintést (2004, 2008, 2011: 67–119). Egy-egy kiemelkedés nevének etimológiai háttere több kutató érdeklődését is felkeltette: MELICH JÁNOS (1963) több hegynyelv, köztük például a *Fátra*, *Mátra*, *Somlyó* nyelvi eredetének megbízható magyarázatát adta, REUTER CAMILLO (1983) és HEGEDŰS ATTILA (1992) a *Monymulató*, *Mulató-hegy*, DÉNES GYÖRGY (1997) a *Munuhpest* neveket igyekezett megmagyarázni.

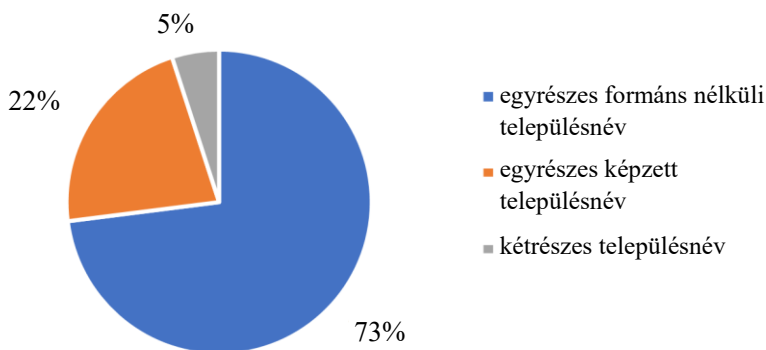
A hegynyelvek és a településnevek összetett kapcsolatát először RESZEGI KATALIN vizsgálta a középkori hegynyelvekről írott munkáiban (2007, 2011). Kutatásaiból azt láthatjuk, hogy a hegynyelv > településnév (pl. *Hegy*, *Farkashalom* stb.), illetve a fordított irányú változás, a településnév > hegynyelv alakulás (pl. a

* A tanulmány a HUN-REN-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

szláv eredetű *Bucsony* stb.) az ómagyar korban igen jellegzetesnek tűnik, noha azt is hangsúlyozta, hogy a településnevek az esetek nagy részében hegyrajzi köznevekkel összekapcsolódva váltak hegynevekké (pl. *Báré* > *Báré-bérc*, *Bátor* > *Bátor-hegy* stb., 2011: 65). A két változási, névalakulási folyamatban ugyanakkor azt a sajátosságot is megfigyelhetjük, hogy míg a „hegynevekbe [...] csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegynevek is” (2011: 65). Én magam e névtípust érintő strukturális és kronológiai kérdésekre szeretnék írásomban hangsúlyt fektetni.

A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusait vizsgálva korábban megállapítottam, hogy a kiemelkedések nevei a legjelentősebb kategória, a víznevek után — messze lemaradva ugyan — jelentős szerepet játszottak a településnevek megalkotásában (vö. KOVÁCS 2019: 174–175). Ezek mellett ez a névtípus több, más helynévtípussal (például növénynevekből, erdőnevekből alakult helynevekkel) is kapcsolatba hozható, így tanulmányozásuk a különböző településnév-típusok viszonyáról is fontos adalékokkal szolgálhat.

2. Az általam vizsgált 2193 korai ómagyar kori adatból álló névállományban (a korpusz jellegéről lásd KOVÁCS 2019: 163–164) a természeti környezetre utaló településnevek 7%-ában (154 névben) találunk kiemelkedésekkel kapcsolatos közszói, illetve tulajdonnévi előzményt.

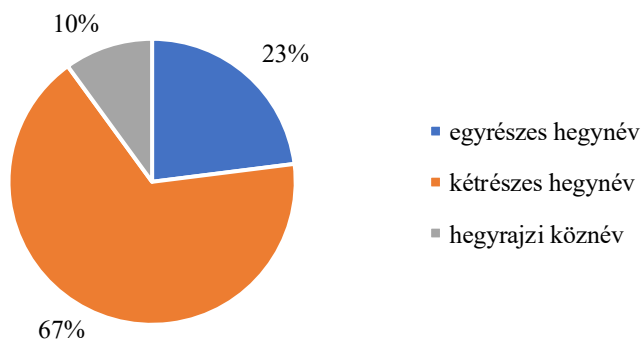

1. ábra. A kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusai a korai ómagyar korban

E településnevek strukturális felépítését tekintve azt láthatjuk, hogy a nevek döntő többsége az egyrészes kategóriába sorolható be. A formáns nélküli metonimikus névadás a nevek 73%-ában (pl. *Hegy*, *Pilis* stb.) jellemző. A kiemelkedéssel kapcsolatos közszóból, illetve a hegynévből képzőmorfémával történő névadás (pl. *Halmos*, *Kövesd* stb.) a településneveknek 22%-át érinti. A

kétrészes nevek közé a településneveknek kis része, csupán 5%-a tartozik (pl. *Hegyfalu*, *Kőkesző* stb.). Ezeket az arányokat a vizekkel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusaival összevetve megfigyelhetjük, hogy a vizekkel kapcsolatba hozható településnevek esetében még nagyobb szerepet kap a metonímia (85%, pl. *Ér*, *Sajó* stb.), a képzőmorfémával való névalkotás viszont jóval kisebb arányú (6%, pl. *Érd*, *Árki* stb.). A kétrészes névstruktúra ebben a szemantikai kategóriában is csekély szerepű (9%, pl. *Marosvár*, *Érpályi* stb., ehhez lásd KOVÁCS 2021: 74–75).

2.1. A kiemelkedéssel kapcsolatos egyrészes formáns nélküli elnevezések lexikális struktúrájukat tekintve alapvetően háromfélék lehetnek: ezek a névformák ugyanis tartalmazhatnak 1. egyrészes hegynevet (pl. *Pilis*, *Zobor* stb.), 2. kétrészes hegynevet (pl. *Sólyomkő*, *Feketehegy* stb.), valamint 3. hegyrajzi köznevet (pl. *Halom*, *Hegy* stb.).

2. ábra. A kiemelkedésekkel kapcsolatos egyrészes formáns nélküli településnevek megoszlása az alapszavuk alapján

Az egyrészes formáns nélkül álló településnevek jelentős részében biztosan azonosítható hegynévi alapszó szerepel. A településnevek kétharmad részében (67%) kétrészes hegynevet találunk, az egyrészes hegynevek településnév-alkotó szerepe azonban jóval kisebb (23%). Hegyrajzi köznevek viszont csekélyebb arányban (10%) vesznek részt e típus településneveinek alkotásában. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy helynevek „a közszói alapszóval azonosítható nevek között is rejtőzhetnek” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 335). Az első két esetben a településnevek szemantikai tekintetben lokális viszonyra, az utóbbi esetben pedig általános földrajzi jellegre utalnak.

2.1.1. A településnév létrejöhet lokális funkciót kifejező egyrészes hegynévből metonimikus névadással (23%). A közelben lévő kiemelkedés nevével azonos nevet viselnek például az alábbi települések: *Divény*: 1253: *Dyun* (vö. 1252: *Dyun*, mo., Gy. 4: 327, Nyitra vm.), *Geszte*: 1232: *Guesta* (vö. 1287: *Gezthe*,

mo., Gy. 4: 391, Nyitra vm.), *Kékes*: 1291>[1520 k.]: *Kekes* (vö. 1308: *Keykus*, loc., Gy. 4: 700, Pilis vm.), *Ménfő*: [1044]: *Menfew* (Gy. 2: 609, Győr vm., FNSZ. *Ménfőcsanak*), *Pilis*: [1184–1196]>1254: *Plis* (vö. 1212: *Pelishig*, mo., Gy. 4: 585, Pilis vm.), *Rudna*: 1290: *Rudna* (vö. 1272/1272/1315: *Ruda*, mo., KENYHERCZ é. n., Szepes vm.), *Vértés*: 1226 Pp/Reg.: *Wertus* (vö. *1086: *Uuertis*, Gy. 2: 322, 415, Fejér vm.), *Zobor*: 1183/1226/1270: *Zubor*, Gy. 4: 490 (vö. 1111: *Zobur*, mons, Gy. 4: 490, Nyitra vm.) stb. településnevek.

2.1.2. Az összetett lexikális szerkezetű helyneveket tartalmazó településnevek lexikális szempontból két tagból állnak ugyan, településnévként azonban bennük egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki, az tudniillik, hogy a település 'egy bizonyos kiemelkedés mellett fekszik'. Településnévként e névformák tehát egyrészesnek tekintendők. Az ide tartozó településnevek hegynévi előzményei nem minden esetben adatolhatók. Ez egyrészt az adatolásbeli hiánnyal magyarázható, másrészt pedig elképzelhető, hogy az adott mikrotoponima valóban nem létezett. Ilyen struktúrájú névalakulatok tehát nemcsak közvetlenül mikrotoponimákból, hanem a meglévők mintájára, azok névmodelljét követve is létrejöhetnek. Korábban jómagam a *halom* 'kisebb kiemelkedés' utótagú településneveket elemezve jutottam arra a következtetésre, hogy a *halom* 'egy adott halom, domb közelében lévő település' jelentésben településnév-formánssá válhatott (ehhez lásd KOVÁCS 2017: 127–129).

Alapnévként — ahogy azt fentebb láthattuk — az ide vonható településnevek 67%-ában a kiemelkedések összetett neve szerepel. A következő településnevekben S + F szerkezetű kétrészes hegyneveket találunk: *Csókakő*: 1299: *Choukaku*, castr. (vö. [1290–1299]>1323>1419: *Chokakw*, mo., Gy. 2: 356, Fejér vm.), *Hegykő*: 1262: *Igku*, t. (Cs. 3: 610, Sopron vm.), *Himeskő*: 1325: *Hymusku* (Cs. 2: 756, Vas vm.), *Kékkő*: 1290: *Keykkw*, castr. (Gy. 4: 256, Nógrád vm.), *Sólyomkő*: 1320: *Solumkuu*, v. (Gy. 2: 87, Doboka vm.);¹ *Erdőhegy*: 1341: *Herdeuhyg* (Cs. 2: 36, Temes vm.), *Feketehegy*: 1267/1272: *Feketevyg* [ɔ: -hyg], castr. (KMHsz. 1: 98, Brassó vidéke), *Meleghegy*: 1331/1347: *Meleekhegh*, p. ~ *Melekhegh*, v. (vö. 1331/1347: *Meleekhegh*, mo., Gy. 2: 461, 526, Gömör vm.), *Teremhegy*: 1332: *Theremheg* (KMHsz. 1: 276, Baranya vm.); *Farkashalom*: 1325: *Farkasholm*, t. (vö. 1325: *Farkasholm*, montic., Gy. 4: 516, Pest vm.), *Feketehalom*: 1265: *Feketewholum* (KMHsz. 1: 98, Brassó vidéke), *Százhalom*: 1283 k.: *Zazholm* (Gy. 2: 405, Fejér vm.), *Szihalom*: 1067/1267: *Scenholm*, p. (NÉMETH 1997: 181, Szabolcs vm.), *Őrhalom*: 1348: *Eurholm*, p. (Gy. 2: 80, Doboka vm.).

¹ A *kő* földrajzi köznév a régiségben speciális várnévalkotó funkcióval is bírt (pl. *Ajnácskő*, *Baglyaskő*, *Hollókő* stb. KOVÁCS H. 2015, RESZEGI 2011: 54). Néhány várnév esetében számolhatunk azonban a hegynévek elsődlegességével, mint például az itt említett *Csókakő* és *Kékkő* kapcsán is (KOVÁCS H. 2015: 91).

Jól láthatjuk, hogy például a régiségben egyébként meglehetősen gyakori *bérc* utótagú hegynevek egyáltalán nem jelennek meg településnevekben. Korábban RESZEGI KATALIN sem talált az általa vizsgált névállományban ilyen struktúrájú helynevet, s véleménye szerint mindez arra enged következtetni, hogy a magyar beszélők nem a többi hegyrajzi köznévvvel azonos értéküként használták a *bérc*-et (2011: 60).

RESZEGI KATALIN vizsgálatai azt mutatják, hogy az ómagyar korban a hegy-név > településnév, illetve a fordított irányú változás, a településnév > hegy-név változás egyaránt jellemző folyamat. A két névalakulási módban ugyanakkor azt a sajátosságot is megfigyelte, hogy a hegynevekbe csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, a helységnevekben viszont — ahogyan a fenti példák is mutatják — igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegynevek is (2011: 65).

A településnév alapjául szolgáló természeti név típusának megítélése nem mindig egyszerű feladat. Az itt tárgyalt hegynevek például szoros és bonyolult kapcsolatban állnak az erdőnevekkel, a megnevezések összefonódását mutatja az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként szerepelnek az oklevelekben.²

2.1.3. A formáns nélküli egyrészes településnevek harmadik csoportjában olyan helynevek szerepelnek, amelyek alapszava hegyet, kiemelkedő domborzati formát jelentő földrajzi köznévv. A vizsgált névállomány 10%-ában kisebb-nagyobb kiemelkedésre utaló földrajzi köznevekből alakult településneveket találunk: *Halom*: 1. +1093[1325 k.]/1399: *Holm*, v. (Gy. 2: 424, Fejér vm.), 2. 1323/1324: *Holm* (Gy. 4: 520, Pest vm.); *Hegy*: 1. 1221/1550: *Hegy*, v. (KMHsz. 1: 126, Békés vm.), 2. [1350 k.]: *Hyg*, p. (KMHsz. 1: 126, Bereg vm.); *Ség*: 1. [1177]/1405: *Segh*, v. (KMHsz. 1: 240, Arad vm.), 2. 1233: *Seg*, t. (Cs. 3: 250, Veszprém vm.). Ide sorolhatjuk talán a *Dengeleg* (1244/1319: *Dengeleg*, v., NÉMETH 2008: 59, Szatmár vm.) településnevet is, amely a népi dön-

² RESZEGI KATALIN elemzése rámutatott arra, hogy egy kétrészes erdőnév metonimikus úton igen gyakran kiemelkedés nevévé válhat (vö. pl. *Várerdő*: 1265: montem ... *Warderdev*, Gy. 4: 263; *Hollókerek*: 1326: berch *Hollokerek*, Gy. 2: 90, további példákhoz lásd RESZEGI 2011: 50, 61–62, 164–165). E két névtípus szoros összefonódását a következő módon magyarázza: „A megismerési folyamat eredményeképpen a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén nem választja el élesen egymástól, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel, amit persze a névadó többféle megjelenésben szemlélhet, és nevezhet el” (2011: 63). Ha tehát a környéken lakók felmennek a hegyet borító erdőségre, és egyúttal a hegyen is tartózkodnak, helyzetük meghatározására elsősorban az erdő nevét használhatják, az adhat ugyanis pontosabb helymeghatározást. A metonimikus viszony kognitív háttérének tisztázásához RESZEGI a nevet nyelvi környezetükkel együtt vizsgálja. E tekintetben a nevek ragozása, illetve a településnevek és a természeti nevek viszonyában a névelőhasználat fontos fogódzót nyújthat: a kiemelkedések esetében ugyanis a helyviszonyt a RAJTA viszonnal, az erdők esetében pedig a BENNE viszonnal fejezhetjük ki (2022: 143–144).

göleg 'kis kerek halom' jelentésű főnévből alakulhatott (FNESz.). A *Győr* helynevek (1. [1064]: *Geur*, Gy. 2: 590, Győr vm.; 2. 1212/1339: *Geur*, v., NÉMETH 1997: 83, Szabolcs vm.; 3. 1322: *Geur*, Cs. 2: 40, Temes vm.) etimológiájával legújabbán PÓCZOS RITA foglalkozott részletesen, aki a személynévi származtatás mellett a korábbi vélekedésnek is megfelelően a 'domb, bucka; domboldal' jelentésű *gyűr* ~ *győr* földrajzi köznévből való eredeztetés lehetőségét is elképzelhetőnek tartja (2017: 124–135).

Ezek a településnevek azonban — noha alapvetően általános domborzati viszonyokra utalnak — az átmenetiség jegyeit viselik magukon. Előfordulhat ugyanis az, hogy az adott közszóból természeti név alakul (vö. pl. 1332/1334: *Holm*, Gy. 4: 518, Pest vm.), amely metonimikusan településnévvé válik (1323/1324: *Holm*, Gy. 4: 520, Pest vm.), s a településnévben ezáltal lokális viszony fejeződik ki, strukturálisan pedig a helynevet (egyrészes helynevet; vö. 1. típus) tartalmazó településnevek között veendő számításba. Minthogy azonban az előzményként feltételezhető mikrotoponima sok esetben nem adatolható a település környezetéből, annak felderítése, hogy a közszói alapszóval azonosítható településnevek között melyek azok, amelyek lokális viszonyra utalnak, s helynevet tartalmaznak, adatok hiányában igen nehéz feladat.

2.2. A természeti környezetre utaló településnevek második nagy szerkezeti típusát az egyrészes képzett helynevek alkotják. Az ide vonható településnevek 22%-a jött létre képzés útján.

A képzőmorféma kapcsolódhat egyrészt a kiemelkedés egészét jelölő hegyrajzi köznevekhez (35%): *Halmaj*: 1. 1234/1243: *Holmoy* (KMHsz. 1: 121, Abaúj vm.), 2. 1234/1243: *Holmoy*, t. (Gy. 3: 98, Heves vm.); *Halmos*: 1341: *Halmas* (Gy. 3: 507, Kraszna vm.), *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy* (KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm.), *Hegyesd*: 1329: *Hygusd* (Cs. 3: 59, Zala vm.), *Hegy(i)*: 1220: *Hegi* ~ *Hegy* (Cs. 1: 349, Zemplén vm.). A Heves vármegyei *Derecske* (1332–1337/Pp.: *Reske* [ɔ: *Dereske*], *Dereske*, p., Gy. 3: 78) településnévben talán a *derék* 'hosszan elnyúló talajkiemelkedés', a Nógrád megyei *Bolyk* (1255/XVIII.: *Buchk*, Gy. 4: 232) esetében pedig a *boly* 'halom, emelkedés' alapszót láthatjuk (FNESz.). A fenti példák jól mutatják, hogy elsősorban a *halom* és a *hegy* alapszóhoz járul többféle képző.

Ezek mellett hegyrészt jelölő hegyrajzi közneveket (65%) is találunk a településnevekben: e csoportban kivétel nélkül a *kő* helynévi származékai fordulnak elő, mint pl. a sokfelé előforduló *Kövesd*: 1. [1290–1291]: *Kuestd* (KMHsz. 1: 166, Baranya vm.), 2. +1283: *Kuesd*, p. (KMHsz. 1: 166, Bihar vm.), 3. 1275: *Kuesd*, t. (KMHsz. 1: 166, Borsod vm.); *Köves*: 1349: *Kyuys*, p. ~ *Kyuis*, p., v. (Gy. 3: 487, Krassó vm.); *Kövi*: 1. 1251: *Kuuy* (Gy. 2: 297, Esztergom vm.), 2. 1235–1243/1288: *Kuy* (Gy. 2: 518, Gömör vm.) stb. településnevek.³

³ E településnevek esetében felvetődhet a *kő* anyagnévből való származtatás lehetősége is.

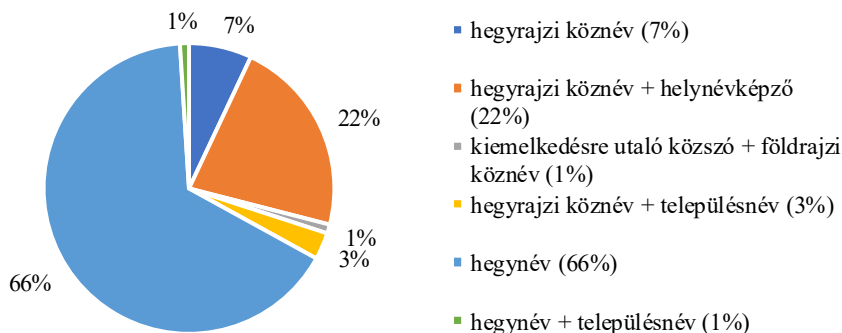
A kategória településneveire a fentebb említett kettős arculat, az átmenetiség jellemző, vagyis számolni kell esetükben azzal a lehetőséggel is, hogy az általános földrajzi viszonyokat tükröző közszavak előbb maguk is helynevekké, pontosabban hegynevekké alakulhattak, s ezek szolgáltattak aztán a településnevekhez alapul, immáron lokális viszonyt kifejezve. Sok esetben igen nehéz eldönteni azt, hogy a képzővel való névalkotás a településnevek vagy a természeti nevek körében következett-e be.

2.3. A természeti környezetre utaló településnevek harmadik nagy szerkezeti típusát a kétrészes településnevek adják. A kétrészes településnevek első névrésze tartalmazhat egyrészt természeti nevet (jelen esetben hegynevet), másrészt természeti környezetre utaló köznevet (kiemelkedést jelölő földrajzi köznevet), második névrészükként pedig vagy 'település' jelentésű földrajzi köznév, vagy településnév áll. Kétrészes településnevek azonban a korai ómagyar korban még ritkán fordulnak elő, a teljes általam vizsgált egész névállománynak mindössze a 10%-át teszik ki (vö. KOVÁCS 2019: 172–173). E névállományon belül a kiemelkedésekkel kapcsolatba hozható településnevek számaránya csekély.

Ezek között elsődleges településnévként azokkal a településnevekkel számolhatunk, amelyek második névrésze 'település' jelentésű földrajzi köznevet tartalmaz, az előtag pedig a településnek valamilyen földrajzi jellemzőjét (lokális vagy általános földrajzi viszonyát) fejezi ki. Az általános földrajzi viszonyokat tükröztető, kiemelkedésekkel kapcsolatos elsődleges településnevek között csupán a *Hegyfalu* (1337: *Hegfalu* ~ *Hygfalu*, Cs. 2: 754, Vas vm.) településnevet találjuk. A *Hegyfalutelke* (1329/335: *Hygfalateleke* ~ *Hegfoluteleky*, t., Gy. 4: 396, Nyitra vm.) településnévben pedig a kétrészes *Hegyfalu* településnév egészülhetett ki egy újabb 'település' jelentésű földrajzi köznévvvel. Ez esetben tehát a hegyrajzi köznév az elsődleges településnév létrehozásában játszott szerepet, a település magasabb földfelszíni kiemelkedés melletti közelségére utalva.

A másodlagos keletkezésű településnevek utótagjában minden esetben településnévi lexéma áll, a bővítményrészben pedig hegynevet vagy természeti környezetre utaló köznevet találunk. E nevek döntő többségében köznévi előtag utal a kiemelkedés melletti elhelyezkedésre. A *Kőhircs* (1346: *Kuhyrych*, p., KMHsz. 1: 162, Baranya vm.) és a *Kőkesző* (+1135/+1262/1566: *Kukezu*, pr., Gy. 3: 207, Hont vm.) településnevekben a hegyrajzi köznév alapalakban áll, a *Hegyesvalkány* (1274>1340: *Heyusuolkan* [ɔ: *Hegus*-?], KMHsz. 1: 126, Csanád vm.) településnévben pedig képzett formában szerepel. A *Hegyszentmárton* (1332–1335/PR.: eccl. *S. Martini de Monte*, KMHsz. 1: 126, Baranya vm.) elnevezés latin formában szerepel az ómagyar kori forrásokban. A *Szihalombuda* (1324: *Scenholmbuda*, p., Gy. 3: 75, Heves vm.) településnév előtagja pedig kivételesen szomszédos település közelségét jelzi (vö. *Szihalom*: 1067/1267: *Scenholm*, p., NÉMETH 1997: 181, Szabolcs vm.).

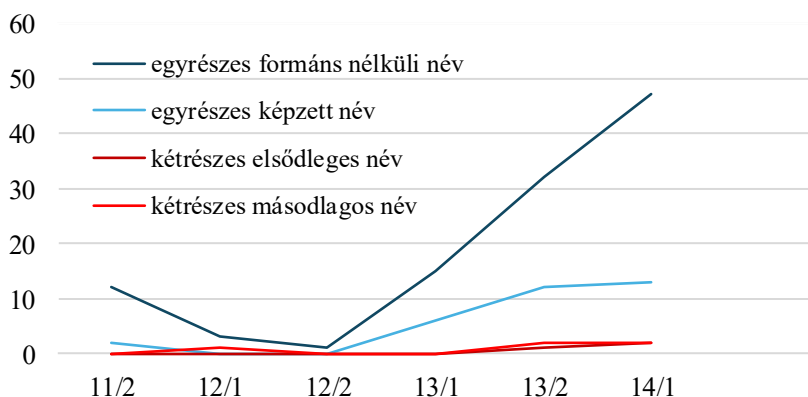
3. A kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek strukturális jellemzőit, olykor keletkezéstörténeti folyamatait is vizsgálva a fentiekben igyekeztem bemutatni e névtípus prototipikus csoportjait, valamint próbáltam rávilágítani a kettős szemantikai tartalmú (lokális és általános földrajzi viszonyokra utaló), az átmenetiség jegyeit magukon viselő kategóriákra is. A 3. ábra diagramja az e településnév-típusba tartozó neveknek a domborzati környezetre utaló közszói és tulajdonnévi összetevőit mutatja be szerkezeti formák szerint.

3. ábra. A kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusai lexikális alkategóriák alapján

Az ábra jól mutatja, hogy a településnév-adásban — a vizekkel kapcsolatos településnevekhez hasonlóan — a metonimikus névadás játszotta a meghatározó szerepet, a kiemelkedésekkel kapcsolatba hozható településnevek 73%-a (66% + 7%) ily módon jött létre egy-, valamint kétrészes hegynévből, illetve földrajzi köznévből. A helynévképzővel való (morfematikus) névalkotás 22%-ban vett részt a településnevek létrehozásában. A kétrészes településnevek száma viszont igen csekély: az összes névnek mindössze az egyötöd részét teszi ki. Ezek között többnyire hegyrajzi köznevet (1% + 3%) tartalmazó névstrukturák fordulnak elő. Másfelől szemlélve azt látjuk, hogy a kiemelkedésekre történő utalás szerepe döntő többségében (67%) tulajdonnévi értékű helynevekhez, kisebb részben pedig (33%) közszói elemekhez kötődik. Hasonló arányokat láthattunk a vízi környezetre utaló településnevek esetében, habár ott a tulajdonnevek szerepe az itteninél nagyobbak mutatkozik (86%, vö. KOVÁCS 2021: 80–81).

4. A kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek kronológiai jellemzőit a relatív kronológia, vagyis az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított kronológiájának módszerével igyekszem feltárni (ehhez lásd RÁ CZ 2016: 104, valamint KOVÁCS 2020: 121–122). Az egyes névszerkezeti típusok első említéseinek időbeli megoszlását mutatja a 4. ábra.

4. ábra. A kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

A 12. század végéig a névtípus egészét tekintve csupán kevés adattal számolhatunk, e korai időszakokban az egyes szerkezeti típusokban is elenyésző az adatok száma. Az egyrészes formáns nélküli településnevek azonban már itt is főként vannak (pl. *Szihalom*: 1067/1267: *Scenholm*, p., NÉMETH 1997: 181, Szabolcs vm., *Pilis*: [1184–1196]>1254: *Plis*, Gy. 4: 585, Pilis vm.), bár arányuk valamelyest csökken: ez azonban a nevek dokumentáltságával állhat összefüggésben. Az egyrészes képzett nevek (pl. *Kövesd*: 1093: villa *Cuesd* et alia villa *Cuesd* iuxta Sopok, Cs. 3: 74, Zala vm.) viszont e korai évszázadokban csak szórványosan, alig egy-két névben — nemegyszer ott is bizonytalan kronológiai státusszal vagy pontosan nehezen megállapítható nyelvi formában — jelentkeznek. A kétrészes névstruktúrák pedig egyáltalán nem fordulnak el.

Az egyrészes formáns nélküli településnevek dominanciája a 13. század elejétől mutatkozik meg: pl. *Hegyeshalom*: 1217: *Hegeshalm* (Gy. 4: 150, Moson vm.), *Geszte*: 1232: *Guesta* (Gy. 4: 391, Nyitra vm.) stb. A formáns nélküli névszerkezetet mutató, kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek az egész században lassú gyarapodást jeleznek, s a növekedés a 14. század első felében sem áll meg. Arányuk a névtípus teljes állományát tekintve a 12–14. század közepe között végig 70% körüli értéket mutat. A képzővel alakult nevek (pl. *Halmi*: 1215/1805: *Halmy* ~ *Holmy*, KOCÁN 2017: 91, Ugocsa vm., *Köves*: 1255: *Kues*, t., Gy. 3: 110, Heves vm.) kis számban jelentkeznek a 13–14. században, a 13. század második felére azonban megduplázódik a számuk. A kétrészes (pl. *Hegyfalu*: 1337: *Hegfalu* ~ *Hygfalu*, Cs. 2: 754, Vas vm., *Szihalombuda*: 1324: *Scenholmbuda*, p., Gy. 3: 75, Heves vm.) névstruktúrák száma elenyésző ebben az időszakban.

5. A fentiekből kitűnik, hogy a korai ómagyar korban a kiemelkedésekkel kapcsolatos településnevek között elsősorban egyrészes formáns nélküli nevek fordulnak elő. A metonimikus névadás játszotta tehát a meghatározó szerepet az e típusba tartozó településnevek létrejöttében is. Az egyes szerkezeti típusok, valamint egyes lexikális-morfológiai típusok időbeli viszonyait vizsgálva kitűnik, hogy a kiemelkedésekkel kapcsolatba hozható településnevek aránya — a természeti környezetre utaló más nevekhez hasonlóan — viszonylag konstans jellegűnek mutatkozik, benne az egyrészes, metonimikus alakulásúak erős dominanciájával.

Irodalom

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- DÉNES GYÖRGY 1997. A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: B. GERGELY PIROSKA –HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai 1.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet. 284–288.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–4.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997–2017.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911. A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.
- HEGEDŰS ATTILA 1992. *Mulató-hegy.* *Névtani Értesítő* 14: 54–56.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT é. n. *A középkori Szepes vármegye helyneveinek adatbázisa.* Kézirat.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 45. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15:163–178.

- KOVÁCS ÉVA 2020. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. *Magyar Nyelvjárások* 58:121–132.
- KOVÁCS ÉVA 2021. Vizek a természeti környezetre utaló településnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 73–85.
- KOVÁCS ÉVA 2023. Növénynevet tartalmazó településnevek. *Névtani Értesítő* 45: 53–62.
- KOVÁCS HELGA 2015. A kő utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 85–101.
- MELICH JÁNOS 1963. *Dolgozatok* 2. Nyelvtudományi Értekezések 41. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- RÁCZ ANITA 2016. *Ethonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2004. *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 145–165.
- RESZEGI KATALIN 2007. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság. 37–43.
- RESZEGI KATALIN 2008. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványai 1. Budapest. 240–246.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REUTER CAMILLO 1983. Monymalató ~ Malató. *Magyar Nyelvőr* 107: 236–240.

Hills in settlement names referring to the natural environment

This paper examines the relationship between settlement names and oronyms, as well as orographic common nouns. Oronyms play a crucial role in the creation of settlement names, second only to hydronyms. The paper gives a comprehensive overview of the structural features of early Old Hungarian settlement names referring to hills. This is followed by an analysis of the chronological characteristics of this name type and what shifts in their frequency occurred over the centuries. Additionally, this name

category is associated with several other names types (e.g., plant names, forest names), and its study offers valuable insights into the relationships between different name categories.

Keywords: settlement names, natural environment, oronyms, structural analysis, chronological analysis, Early Old Hungarian period

KOVÁCS ÉVA
ORCID: 0000-0002-9111-0728
Debreceni Egyetem
kovacs.eva@arts.unideb.hu